

IV. Київська релігійно-філософська школа та німецька філософія

Горський В.С.

(Київ)

НІМЕЦЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Культура - діалогічна за своєю природою. Перспективи її визначаються залежно від можливостей плідного, творчого взаємного спілкування представників різноманітних національних, регіональних культур.

З огляду на це я хотів би звернутись до традиції україно-німецької філософської взаємодії з тим, щоб підкреслити суттєве значення власне німецького компоненту в загальному здобутку української філософської культури.

Тема ця безпосередньо дотична до проблеми Київської філософсько-релігійної школи II пол. XIX ст., оскільки її чільні представники розробляють власну філософську позицію в процесі активного діалогу з німецькою філософією. Але суттєво, що в цьому розумінні вони виступають репрезентантами досить тривалої традиції, яку започатковано було набагато раніше і яка одержала свій розвиток пізніше.

Від початку становлення професійного філософського знання в українській культурі й аж понині розвиток філософської думки в Україні здійснюється через активний творчий діалог з німецькою духовною традицією.

Початки його можна проектувати впродовж XVI-XVII ст. Це був час, коли тип візантійсько-слов'янської християнської філософії, що визначав зміст духовного життя України попереднього періоду, значною мірою вичерпав себе. На часі була суттєва переорієнтація філософського мислення, яка реалізується через включення до контексту західноєвропейської

культури й творення на цьому ґрунті української професійної філософії. Талановиті молоді інтелектуали прямують з України на Захід, щоб у визнаних на той час центрах європейської науки здобути так необхідну їхній рідній культурі освіту прилучитись до передових ідей тогочасної західноєвропейської культури. Вагому роль в цьому процесі відіграють визначні осередки наукового життя Німеччини.

На німецькій землі, в Грейфсвальдському університеті впродовж семи років - від 1499 по 1506 рр. - здобуває освіту один із значних представників української інтелектуальної еліти, перший гуманістичний поет України Павло Русин із Кросна.

У Віттенберзі й Лейпцигу вдосконалює свої знання чи не найяскравіший представник плеяди українських гуманістів, "рутенський Демосфен", "сучасний Цицерон", як називали його в Західній Європі, Станіслав Оріховський-Роксолан.

У Віттенберзі ж наприкінці XVI ст. слухав лекції з філософії й богослов'я один з чільних представників Острозького науково-освітнього центру Кирило Лукарис. А його учень - визначний український діяч, пізніше ректор Київської братської школи Мелетій Смотрицький вдосконалював свої знання, що їх він спочатку одержав в Острозі від свого вчителя, в університетах Нюрнберга, Лейпцига і знову ж таки Віттенберга.

Віттенберг не випадково привертає до себе особливу увагу молодих українських інтелектуалів. Адже заснований тут курфюрстом Фрідріхом в 1502 році Університет впродовж XVI й наступного XVII ст. зажив слави загальноєвропейського символу нової педагогіки, що навчала послонувати ерудицію з самостійним судженням, благочестя - з творчим пошуком. Не лише молодь Німеччини, а й усієї Європи прагнула до "знатної школи курфюрста Фрідріха". Шекспірівський Гамлет не випадково навчався у Віттенберзі. Для доби Шекспіра це слово значило більше, ніж слово "Сорбонна" чи "Оксфорд".

Своєю славою в першу чергу Віттенберзький університет зобов'язаний Мартину Лютеру. Цей ідеолог реформації та його соратник, визначний німецький гуманіст Меланхтон бу-

и вчителями Станіслава Оріховського. У гостинному помешканні Лютера юнак з України жив під час навчання.

Через Німеччину українська культура збагачується гуманістичними та реформаційними ідеями, що, синтезовані на вітчизняному ґрунті, органічно утворюють ідейну підставу філософських поглядів професорів Києво-Могилянської академії - першого вищого навчального закладу України, створення якого у 1632 році знаменує завершення процесу становлення української професійної філософії.

Численні факти засвідчують суттєве розширення зони українсько-німецьких культурних контактів завдяки діяльності професорів і вихованців Києво-Могилянської академії. Університети Німеччини для багатьох з них були центрами, де вони вдосконалюють свої знання. В Пруссії навчався один з перших професорів філософії Києво-Могилянської академії Інокентій Гізель. В Альтдорфі, Йєні, Галле та Лейпцигу був Теофан Прокопович, в Галле навчається учень Прокоповича Симон Тодорський. В Кенігсберзі, Галле, Віттенберзі, Лейпцигу, Гейдельберзі одержує освіту Іван Хмельницький. Тут він захистив докторську дисертацію, яка була опублікована 1762 року в Кенігсберзі під назвою "Роздуми про підстави філософії".

У Німеччині продовжують навчання вихованці Києво-Могилянської академії Варлаам Лашевський, Давид Нащинський, Хома Тимковський, Петро Симоновський, Іван Полетика. Але справа не обмежується лише навчанням. Встановлюються досить плідні творчі контакти між німецькими вченими та києвомогилянцями. Теофан Прокопович листувався з Ю.С.Шаршмідтом і одним із значних представників пієтизму А.Г.Франке, з якими він особисто спілкувався під час перебування в Німеччині. Товариські контакти встановились у Симона Тодорського з відомим німецьким гебраїстом Генріхом Міхоелсом, у якого Тодорський навчався під час перебування в університеті в Галле. Значний представник когорти професорів Києво-Могилянської академії Стефан Яворський вів листування з Г.В.Лейбніцом з приводу організації освіти і науки в Росії. Самуїл Миславський підтримував контакти з Християном Баумейстером.

В результаті такого спілкування активізується діяльність по перекладу українськими вченими німецької наукової літератури. Згадуваний вже С.Тодорський, перебуваючи в Галле, перекладає твір відомого німецького вченого реформаційного спрямування Йоганна Арндта "Істинне християнство". Вихованець Києво-Могилянської академії Гавриїл Бужинський здійснює переклад творів Самуїла Пуфендорфа "Вступ до європейської історії" та "Про обов'язки людини і громадянина", Вільгельма Стратемана "Театрон або історичний огляд" та ін. Семенові Гамалей - теж випускникові Києво-Могилянської академії - ми завдячуємо перекладом творів Якова Бьоме.

Суттєво, що завдяки цим контактам і німецька наукова громадськість одержує можливість ознайомлення зі здобутками київських вчених. Цьому сприяли не лише особисті контакти, а й публікації творів українських філософів у Німеччині.

З творчістю визначного представника плеяди киево-могилянських філософів, відомого церковного й державного діяча Теофана Прокоповича німецький читач мав змогу ознайомитись завдяки як латиномовним, так і німецькомовним перекладам, що видавались в Берліні, Гамбурзі й Лейпцигу.

Завдяки такій різноманітній діяльності (навчання, особисті контакти, переклад творів) німецький компонент входить суттєвим складником до підгрунтя української філософської культури, що в творчості українських інтелектуалів відображається близькістю з німецькими філософами в підходах і розв'язанні різноманітних філософських проблем. Таку широку співзвучність з ідеями німецьких філософів демонструє, зокрема, спадщина чи не найбільш геніального вихованця Києво-Могилянської академії Григорія Сковороди. Це дало підстави дослідникам пов'язувати його філософію з вченням і Х.Вольфа і німецьких містиків, і навіть Шеллінга й Гегеля.

З середини XVIII ст. в Україні великої популярності набувають філософські ідеї Г.-В.Лейбніца. Власне, ширення ідеї філософії Г.-В.Лейбніца здійснюється на Україні значною мірою через залучення до філософії систематизатора та популяризатора його ідей Х.Вольфа у викладі одного з талано-

них учнів Вольфа Х.Ф.Баумейстера. 1753 р. префект Києво-Могилянської академії Давид Нашинський (він сам був учнем Х.Ф.Баумейстера під час перебування в Саксонії), одержавши підтримку протектора Академії, київського митрополита Тимофія Щербацького та Георгія Кониського, запровадить філософське навчання в Академії за підручником Х.Ф.Баумейстера. Впродовж багатьох десятиліть лейбнице-вольфівська система лишатиметься головною базою, на якій ґрунтувалась філософська освіта в Україні. Суттєвий внесок у поширення її було зроблено Петром Лодієм. У 1790 р. у Львові, де він викладає філософію в університеті, П.Лодій видає здійснений ним переклад “Настанов моральної філософії”, що становили другу частину праці Х.Баумейстера “Елементи критичної філософії”. Ідеї лейбнице-вольфівської філософії широко популяризуються й у виданих П.Лодієм у Петербурзі 1815 р. “Логічних настановах”, створених на ґрунті лекцій, читаних під час викладання у Львові. Характерно, що, віддаючи данину Вольфові, П.Лодій не обмежується ширенням його ідей, звертаючись до І.Канта. Під впливом останнього він, власне, й визначав у “Логічних настановах” розуміння “пространного поля філософії”, як пише він. Його, вважає слідом за Кантом П.Лодій, утворюють питання:

1. Що може людина знати?
2. Що вона повинна робити?
3. На що може сподіватись?
4. Що є людина?

Взагалі, можна сказати, що ХІХ ст. в історії української філософії проходить передусім під знаком освоєння ідей речників німецької класичної філософії. По суті, всі визначні осередки наукового, інтелектуального життя України з початку ХІХ ст. мають своїх представників, що істотно сприяли поширенню ідей німецької класичної філософії не лише в Україні, а й за межами її, передусім в Росії, та й не лише в Росії. Підкарпатець Василь Довгович, автор, на жаль, неопублікованого двотомного трактату, присвяченого викладу філософії Канта (*Extractus systematis Kantiani*), поширює ідеї німецького філософа не тільки в Україні, а й в Угорщині.

В 1831 р. його було обрано членом-кореспондентом Угорської Академії наук.

На півдні України, в Миколаєві, 1803 р. виходить виконаний Яковом Рубаном перший не лише в Україні, а й в Російській імперії переклад Канта - "Кантово основание для метафизики нравов". В Одесі, в Рішельєвському ліцеї активно пропагуються й розробляються ідеї філософії Шеллінга. Своєрідну спробу синтезу Канта й Шеллінга здійснює професор Рішельєвського ліцею К.Зеленецький. Його колега Н.Курляндцев здійснює переклад творів Шеллінга. "Опыт простого изложения системы Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов" публікує в Одесі 1850 року ще один професор Рішельєвського ліцею, вихованець Київської духовної академії П.Михневич. У Ніжині ідеї німецької філософії поширює професор філософії Ніжинського ліцею Н.Г.Білоусов. Серед учнів його був М.В.Гоголь, що, як і П.Куліш, зазнав серйозного впливу ідей німецького романтизму.

Але найзначнішими центрами творчого засвоєння і поширення ідей німецької філософії були, без сумніву, впродовж ХІХ ст. Харків і Київ.

В заснований 1805 р. Харківський університет ідеї німецької філософської класики принесли кантіанець Л.Г.Якоб, вихованець університетів Галле і Йєни Йоганн Християн Кронеберг. Якщо перший в душі Канта розробляє переважно проблеми моральної філософії, філософії права, то другий, під впливом німецьких романтиків і Шеллінга, розглядає проблеми естетики й філософії культури. Але найзначнішим, не лише на коло харківських інтелектуалів, а й в Україні в цілому, був вплив першого в Харківському університеті професора філософії, запрошеного до Харкова за рекомендаціями Фіхте, Гете і Шіллера, Йоганна-Баптіста Шада. На час свого приїзду до Харкова Шад здійснив значну еволюцію власних поглядів, рухаючись від філософії Канта до Фіхте і, зрештою, схиляючись до певних ідей в душі шеллінгіанства. Таким чином, слухачі лекцій і читачі виданих у Харкові праць Шада одержували можливість прилучення до розв'язання філософом своїх проблем у контексті значної традиції, виробленої на той час представниками

німецької класичної філософії. Ідеї передового мислителя викликали відповідну реакцію царського уряду - 1816 р. його було вислано за кордон, ширення книг Шада суворо заборонялось. Але він лишив по собі досить значну філософську школу, представниками якої були його учні: А.Дудрович, П.Ковалевський, Авксентій Гавліч, Гес де Кальве, Любачинський, згадуваний вже раніше Н.Білоусов, С.Єсикорський, згодом автор перекладу твору Фіхте "Яснейшее изложение, в чем состоит существенная сила новейшей философии", виданої в Харкові 1813 року, та інші.

В Києві центрами ширення філософських ідей на ґрунті діалогу з німецькою філософією стають, передусім, Київська духовна академія, а з 1834 року також Київський університет, перший ректор якого Михайло Максимович сам перебував під значним впливом ідеї натурфілософії Шеллінга. Саме в Київській духовній академії в першу половину XIX ст. було започатковано релігійно-філософську школу, "славетну київську школу", як її називає Павло Флоренський, що справила визначальний вплив на розвиток філософської думки впродовж XIX ст. не лише в Україні, а й в Росії.

Однією з принципових ознак цієї школи є активний діалог, що його ведуть київські "теїсти" з німецькою філософською традицією, діалог, в процесі якого й здійснюється позитивна розробка ними філософських проблем. Започатковує цей процес перший професор Академії, що викладав у ній з моменту заснування її у 1819 р. й до 1849 р., протоієрей І.М.Скворцов. Саме йому завдячує Академія рішучим поворотом від вольфганської філософії до засвоєння ідеї німецької філософської класики й, передусім, І.Канта. Але не лише Канта. Один з яскравих представників цієї школи П.Авсенев звертається до ідей німецьких мистиків, Я.Бьоме, передусім, а також Шеллінга й шеллінгіанців Баадера, Стеффанса, Шуберта, розробляючи власну філософію, спрямовану на аналіз "життя душі". Ідеї німецьких мистиків і Канта складають суттєвий компонент історико-філософського контексту, в межах якого обґрунтовується оригінальна філософська система найзначнішого представника київської релігійно-філософської школи П.Юр-

кевича. Зрештою, ця школа зростила найбільш відомих українських гегельянців Ореста Новицького й Сильвестра Гоцького.

Започаткований в першу половину XIX ст. активний діалог професійної філософії України з німецькою філософією того часу розвивається впродовж другої половини XIX - початку XX ст.

У Харкові найбільш яскравим репрезентантом цього процесу є філософська концепція визначного українського вченого О.О.Потебні. Підхід до розв'язання проблеми співвідношення мови і мислення, що утворює головний предмет філософських роздумів визначного українського мовознавця й теоретика літератури, виявляє безпосередній зв'язок з філософією мови Вільгельма Гумбольдта та представників "берлінської школи", що наслідували й розвивали ідеї Гумбольдта (Г.Штейнталь, Г.Лотце, М.Лацарус та ін.). У Харкові 1917 р. захищає докторську дисертацію один із значних українських представників філософії права Богдан Кістяківський. Учень Г.Зіммеля і В.Віндельбандта, спільник М.Вебера, Б.Кістяківський є одним з відомих представників баденської школи неокантіанства. Філософії "критичного реалізму" німецьких неокантіанців К.Герінга, А.Ріля, Є.Лааса, Ф.Паульсена завдячує своєю еволюцією від кантівського позитивізму до емпіріокритицизму яскравий речник ідей позитивізму Володимир Лесевич.

У Київському університеті на ґрунті "монадології" Лейбніца обґрунтовує власну філософію "панпсихізму" професор О.Козлов. Професор цього ж університету О.Гіляров спирається на ідеї Канта, Шеллінга, обґрунтовуючи погляд на Всесвіт як єдиний одуховлений організм. Співзвучність своїм ідеям О.Гіляров знаходить у поглядах німецького фізика, психолога і філософа Густава Фехнера. Яскравий представник неокантіанства, професор Г.І.Челпанов створює 1898 року в Київському університеті "Психологічну семінарію", на засіданнях якої регулярно обговорювались ідеї чільних представників німецької філософії. В засіданнях "семінарії", також заснованих на початку XX ст. Київського релігійно-філософського товариства і Наукового філософського товариства беруть участь такі значні пред-

ставники філософської думки, як Г.Шпет, Л.Шестов, М.Бердяєв, В.Зеньковський та інші. Всі вони починали свій творчий шлях у стінах Київського університету.

До складу представників німецької філософії, впливом яких позначена творчість багатьох діячів української культури початку цього століття, слід додати Ф.Ніцше, ідеї якого знаходять відображення у філософських пошуках українських діячів найрізноманітніших ідейних орієнтацій, починаючи з творця концепції “романтичного вітаїзму” М.Хвильового й аж до речника інтегрального націоналізму Д.Донцова.

Говорячи про україно-німецьку духовну взаємодію в нинішньому столітті, слід відзначити і ту роль, яку відіграла Німеччина в створенні умов для творчої діяльності представників української інтелектуальної еліти, позбавлених можливості працювати в ім'я розвитку рідної культури у себе на батьківщині. На землі німецькій були створені й активно діяли Український науковий інститут у Берліні, 1945 року в Аугсбурзі було засновано Українську вільну Академію наук, в Мюнхені донині діє Український вільний університет. Тут знайшли можливість для творчості такі значні представники української філософської думки, як Д.Чижевський та І.Мірчук.

Отже, наведені факти підставно засвідчують вагомість німецького компоненту, що простежується впродовж всієї історії становлення й розвитку професійної філософської думки в Україні. Суттєво, що українські діячі, звертаючись до визначних представників німецької філософської думки, передусім вступають у діалог з тими, хто чи не найяскравіше репрезентує саме німецьку національну культуру. Нагадаю, що Ф.Ніцше серед німецьких філософів, які були “філософічно німці”, творчість яких, на його думку, є типовим виплодом “німецької душі”, виділяє передусім три постаті: Лейбніца, Канта і Гегеля. Всі названі тут великі німецькі мислителі й посідають чільне місце в історії україно-німецького духовного єднання. І в цьому не лише вияв безумовної ваги, яку класичні німецькі філософські системи мали для українських діячів з огляду компенсації тих прогалин в раціоналістичному, послідовно вивіреному, система-

тичному спекулятивному осмисленні сенсбуттєвої пробл
матики, чим хибувала наша філософська традиція.

Україно-німецький діалог ґрунтується й на підставах, що не тільки вирізняють, а й споріднюють наші національн
філософські традиції. У цьому зв'язку хочу нагадати одне спостереження, зроблене свого часу Д.Чижевським. Спостерігаючи історію духовної взаємодії між східнослов'янською культурою й західнонімецькою, він відзначав, що на території Російської імперії, починаючи з XVIII ст., вплив західноєвропейської культури реалізувався через діалог з французькою й німецькою духовною традицією, кожна з яких виконувала певну, досить визначену функцію в цьому діалозі - "на боці французької культури були просвітянство, раціоналізм, політичний радикалізм, на боці німецької - містика, спекулятивна філософія, романтика..." (Чижевський Дм. "Гегель в России". - Париж 1939 р., стор.8).

Що стосується України, то вона в XIX ст., продовжує Дмитро Чижевський, "жила все ще своєрідним духовним життям, майже не переживши просвітянства XVIII ст. Не випадково з України вийшли три значніші містики XVIII ст. - Григорій Сковорода, Семен Гамалія й Паїсій Величковський" (там же). Тим-то саме Україна об'єктивно виявляла схильність до сприйняття власне німецького духовного начала в загальному здобуткові західноєвропейської культури. Причина - в тій глибинній співзвучності духовних струменів, що визначили особливості як німецької, так і української філософської культури. У зв'язку з цим хочу звернути увагу на досить влучне спостереження Дмитра Чижевського, який в історії зв'язків нашої культури, ширше - культури Росії з німецькою, виділяє роль так званої "вюртенберзької духовної традиції".

"Для Вюртенберга, - пояснював Д.Чижевський, - як ні для якої іншої частини Німеччини, характерним є своєрідне сполучення релігійної традиції і вільної духовної творчості, - і саме в різноманітних спробах синтезу релігійного і філософського устремління, що виникли на ґрунті маленької держави, яка дала Німеччині значну частку її "великих людей", могли в Росії знаходити співзвучні своїм устремлінням мотиви і представники релігійності, і представники "секуля-

ризованої” думки, - а тим більш, звичайно, всі ті, хто намагався сполучити “віру й знання” (там же, с.7).

Саме в цьому прагненні до органічного релігійно-філософського синтезу, гадаю, й полягають ті глибинні підстави, що зумовлюють спорідненість української і німецької духовно-філософських традицій, які визначали в минулому й, сподіваюсь, визначатимуть в майбутньому роль німецького компоненту в загальному здобуткові української філософської культури.

Мотренко Т.В.

(Вінниця)

ГЕГЕЛЬ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ П.ЮРКЕВИЧА

Знайомство з творчістю П.Юркевича, хоча воно і відбулось з великим запізненням, змушує сьогодні, на нашу думку, великою мірою переглянути уявлення про цього мислителя, його місце і роль в духовному житті Росії і України XIX ст.. Очевидно також, що німецька філософія для Юркевича, як і для абсолютної більшості інших вітчизняних філософів того часу, важила чи не найбільше, і не тільки тому, що саме практичне переосмислення трансцендентального ідеалізму Канта дозволило йому відпрацьовувати свою гносеологію і допомогло нарешті зробити вибір на користь спорідненого з платонічним ідеалізмом.

В його прагненні довести можливість поєднання платонізму з ідеєю творчої активності християнського Бога значне місце займала критика філософських систем, які віддавали перевагу чистому мисленню, логічній ідеї, більш того - зводили до них всю повноту духовного життя людини. Вступаючи в суперечку з цими системами, П.Юркевич не тільки відпрацьовував власну аргументацію на захист своєї філософської позиції, але й висловлював глибокі судження відносно тих чи інших положень, сформульованих їх творцями.

У цьому зв'язку не можуть не привернути увагу дослідників оцінки Юркевичем і філософії Гегеля, яка на той